

Әменберген Әлімгереев

Төкей хан

Өтепберген ӘЛІМГЕРЕЕВ

БӨКЕЙ ХАН

Ғ. СЛАНОВ АТЫНДАҒЫ
ОБЛЫСТЫҚ ҒЫЛЫМИ
ӘМБЕБАП КІТАПХАНА

417866 4/3

Атырау-2015 жыл

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ 63.3 (5Қаз)
Б 78

Б 78 Бөкей хан, Өтепберген ӘЛІМГЕРЕЕВ, Атырау: «Атырау-Ақпарат» ЖШС баспаханасының «Шежіре» шығармашылық орталығы, 2015. 254-бет.

ISBN 978-601-242-060-9

Еділ-Жайық арасындағы кең жазық бір кездері Ұлы Қыпшақ даласы, қазақ жері болғанымен XVI ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресей қаластына өткен-ді. 1801 жылы аталған аймақты мәмілегерлікпен туған елге қайтарған Бөкей сұлтан Нұралыханұлы еді. Бірақ кеңестік жер бөлінісі кезінде оның біраз бөлегі қайтадан Ресейде қалды. Соның ішінде Бөкей Ордасы ханының бейіті де бар болатын. Тәуелсіздік жылдарында ұлтжанды азаматтардың араласымен билеуші кесенесі қайта көтеріліп, қалыңқа келді. Бұл – ұлыларға деген үлкен құрмет-ті.

Кітапқа сол істердің біразы нақтылы сөз болады.

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ 63.3 (5Қаз)

ISBN 978-601-242-060-9

© Әлімгереев Ә., 2015
© «Атырау-Ақпарат», 2015

ТҮҮАНДЫҒЕР ТҮҮАНДЕМЕСІ

Қай халықтың да өз жұртына, еліне тән өмірлік тарихы бар. Оны әр саналы ұрпақ білуі керек. Бұл дәстүр қазақ елінде ықылым заманнан бері жалғасып келеді. Бірақ қоғамдық қатынастардың өзгеруі, саяси ахуал кейде сол игілікті үрдістің ұдайы сақталуына мүмкіндік бермейді. Сөзіміздің дәлелі – Кеңес заманында негізінен орыс емес, немесе шығыс халықтарының бұған дейінгі біріктіруші күшке айналып, ел бастаған көсемі мен сөз тастаған шешені, батыр, би, сұлтан, хандары, игілік көзін өндіруші байларына теріс көзқараста болды. Олардың атын ұлықтауға мүмкіндік бермеді. Соның салдарынан ұлттық мереке, салт-санамызды, дәстүрімізді де ұмытып, жоғалтудың аз-ақ алдында қалдық. Бұл ұрпағымызды ұлттық қасиеттерін мансұқтау шегіне жеткізді. Әйтсе де, тәуелсіздік таңының атуы қол үзіп бара жатқан көптеген құндылықтарымыздың қайтадан жандануы, өлгенді тірілтіп, өшкенді жаңғырту мүмкіндігін туғызды. Оның жарқын айғағы ХІХ ғасырда Қазақ елінің шекарасын кеңейтіп, өткен заманда уыстан шығып, Ресей мекеніне айналған Еділ – Жайық арасын халқына қайта оралтқан Бөкей сұлтан Нұралыханұлын тануымыз, оған деген құрметіміз дер едік. Бірақ ол жеке зерттеу еңбектер емес, мәңгілік жамбасы тиген жерді анықтау, сондағы бейітін қайта жаңғырту, сөйтіп мәңгілік белгі қалдыру ниеті ғана еді. Аталған үрдіс 2010-2011 жылдары жүзеге асты. Кейін оның жанында жатқан жұбайы Атан (Әтен)

ханымның да кесенесі жаңартылды. Уақыт өте сол Бөкей хан жатқан өңірге тақау жер – Ахтубада бақилыққа аттанған халқымыздың ұлы күйшілерінің бірі – Сейтек Оразалиевтің тозып, күні өткен бейіті қайтадан қалыпқа келді. Аты өшпесе де заты бүлініп, жермен жексен болған мәңгілік үйлері көтерілді. Ескерткіші ерекшеленді.

Кесене жаңарту немесе тарихи тұлғаларға құрмет қалай басталды, оның басы-қасында кімдер болды? Белсенділер, ұйымдастыру, құрылыс жұмыстары, қаражат, ұлтжанды азаматтар үлестері, бәр-бәрі кезінде биліктің қолдауымен облыстық, республикалық басылымдарда жазылды. Оларда тек кесенелердің салыну барысы, қол ұшын берген жандар емес, жалпы Бөкей деген кім, оның атындағы Орда, орналасу жүйесі, билеушілер, бұрынғы және бүгінгі Астрахан, онда өмір сүріп жатқан қаңдастарымыз туралы да сөз болған-ды. Сайып келгенде осылардың бәрі де күні ертең тарихқа айналып, келер ұрпақтың қажетіне жарайды. Бастамашыл топ пен сәулетшілер, құрылысшылар, ұлтжандылар аттары ұлықталынады. Міне, осындай мақсатпен өз атымыздан жазылған үлкенді-кішілі материалдардың басын қосып, сондай-ақ Бөкей және оның Ордасы жайлы жеке мұрағатымыздағы кейбір дүниелерді жинақтап, жеке кітап етіп шығаруды жөн көрдік. Мүмкін ол қалың жұртшылыққа, қала берді іс басында болған адамдар үшін қажетті естелік болуы да ықтимал.

Бұл арада алдымен айтарымыз кітапқа енген материалдар бір-бірін қайталаған, сарындас, деректері де тектес болып келеді. Өйткені олар түрлі газет-

терде басылған бір мазмұндағы дүниелер. Дегенмен әр мақалада қандай да бір жаңалық кездессе екен деген ой болғаны шындық. Бірақ мойындаймыз, бәрі бірдей тарихи туынды емес, көпшілігі баспасөздің талабына сай публицистикалық сарындағы жазбалар.

Тағы бір айтарымыз – кітапта тек Бөкей хан төңірегінде емес, оның жанындағы Атан ханым, одан әрірек, бірақ сол Астрахан облысында жатқан Сейтек күйші басына көтерілген кесене жайлы да жазғандарымыздың басын қосып, топтастырғанды жөн көрдік. Өйткені солардың бәрін ұйымдастырып, жүзеге асырған және бас-қасында жүрген бір-ақ адам, ол – ұлыларды ұлықтап, өткеннің өркенін бүгінге жеткізсем деген арлы азамат – Мұхит Избановтің еңбегі еді ғой. Біз соған қосшы болып, қол соғушы, тарихтың хатын қағазға түсіруші болдық. Осы мақсатпен бұрынғылардың белін буып, бүгінгі оқырман назарына ұсындық. Кітаптың айтпағы сол.

Олай болса, өткенге салауат, бүгінгіге саламат. Амаңдықта жүздесейік!

«ЕДІЛ-ЖАЙЫҚ – ЕКІ СУ»...

Жаралғалы жарып-бөліп айтылмаған бұл өзендер жайлы өлкенің өрен жүйрік ақыны, нәубет құрбаны Насихат Сүгірұлы өзінің Сталиндік бұғауда отырып, төкпелеген кезекті бір ұзақ толғауын осылай деп бастаған-ды. Беу, десеңізші, талайдың көз сұғын өзіне тартып, өзегін жұлып алар арудың арқасындағы қос бұрымындай қатар жатып, бар сырды бірі қатты, бірі жай бұралған егіз ішегінен егілетін қара домбыраның саз үніндей, адамзат баласының ізгі арманын алға жетелейтін болат жолдың қос тініндей қатар жатқан бұл өзендер жайлы арғы-бергі ықылым заманда кімдер жырға қосып, әуенді әнге арқау етпеді десеңізші.

Алдыменару АқЖайықты алыңыз. Бірде Даик, Гаик, Еик, уақыт өте Ұлы су, одан бері Жайық, тіпті Степан Разин мен Емельян Пугачевтің елді бүрліктіріп, күллі Ресейді аяғынан тік тұрғызған әлдебір қозғалысына бола ежелгі атын мансұқ еткен екінші Екатерина патшайымның өзі он жерден жарлық берсе де оның Жайық атын елінің есі, халқының жадынан жойып жібере алмады.

Еділ де сол, әу баста «Ра» өзені деп аталғанымен, орта ғасырдан бергі иеленіп келе жатқан «Еділ» есімін «Волга» деп қанша рет дүрдитіп бөрік киізсе де әлі естен шығара қойған жоқпыз. Иә, деймін-

ау, Еділ-Жайық атауы қазақ пен татар, башқұртта қашаннан бері жатталып қалған ұлы есімдер. Онда бауырлас халықтардың қаны, қимас жандары бар. Аяқталмаған армандары, алға асыққан үміттері жатыр. Сондықтан да оны әнге қосып, жырға бөледі. Сол баяғы XV ғасырда жер жұмағын іздеп, басында Қазанда, одан төменгі Еділді еншілеп, Сарайшыққа желмаясын шөгеріп, Тайсойғанның Қорғаншасында он жыл қыстаған, Қаратау мен Жетісу асып, қос Танайын қасына ертіп, абыз шағында Арқаға жетіп, ақыры Ұлытауда мәңгілік ұйықтап кеткен Асан Қайғының өзі:

«Еділ менен Жайықтың
Бірін жазға жайласаң,
Бірін қысқа қыстасаң,
Ал қолыңды маларсың,

Алтын менен күміске», - деп біз сөз етіп отырған қос өзеннің осыдан алты ғасыр бұрын Еділ мен Жайық екенін дәлелдеумен бірге, олардың қашаннан байлық бастауы, дәулет көзі екенін жырға қосады. Сол ақын тағы бір өлеңінде; «Ағайынмен тату бол, керек болса жаныңды қидың» мысалы ретінде:

«Еділ бол да, Жайық бол,
Ешкімменен ұрыспа.
Жолдасыңа жау тисе

Жаныңды аяп тұрыспа» - деп даналық жолдарын ұсынады.

Отызға жетпес ғұмырында аты Дешті Қыпшақтың көк туын құлатпаймын деп, қолынан шашақты найза, шарболат қылышын тастамайтын, Дон мен Еділ,

Жайық арасында шапқылаумен гұмыр кешкен жауынгер ақын Доспамбет (XVI ғ.):

«Айналайын, Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда?!

Еңсесі биік боз орда,

Еңкеймей кірер күн қайда?!» - деп зарланады.

Одан бергі ХҮІІІ ғасырда өмір сүрген атақты Ақтамберді жырау да әйтеуір осы бір Еділ-Жайық есімінің қашан да қазақтың жадында жыр, көмейінде сыр боларына сене отырып:

«Еділ-Жайық - екі өзен,

Талсыз болар деймісің?!

Көкшетаудың көп көлі

Елсіз болар деймісің?!» - деп атасы қазақтың қоғалы көлдер, қом суларының азбасына, тозбасына үміт артады.

XIX ғасырдың алғашқы жартысында бар-жоғы қырық үшінде қыршынынан қиылған Махамбет те сол Еділ-Жайықтың арын арлап, мұңын жырлады. Ағайындарының азаттығына бола күн кешті.

«Еділ мен Жайық жер еді-ау,

Мекен еткен шаруаға» деген ол қос өзеннің мәнін көтерумен бірге

«Еділ үшін егестік,

Тептер үшін тебістік.

Жайық үшін жандастық,

Қиғаш үшін қырылдық», - деп қос өзеннің кредосын ашық айтады.

Сайып келгенде, осылайша арғы-бергі талай ақынның жырына арқау, батыр-баһадүрлердің

тағдырына темірқазық болған бұл қос өзен арасы ежелгі түрік тұқымдас – бүгінгі қарға тамырлы қазақтың білектің күші, ақ найзаның ұшымен қашаннан бергі қанын төгіп, қорғап қалған қонысы. Бірақ біз әуелі орыстың, кейін қалмақтың тепкісіне орай одан да айрылып қалып, алыстан көз сүзіп, көңілімізді бұзумен ғана жүргеніміз де рас.

Әйтсе де жаны пейіште болғыр Әбілхайырдың өзі «Жайық өзені кеуіп қалғанша, тіпті ақырзаман келгенше қазақ халқы бұл жерден айырылмайды. Өйткені мұндай жайлы жерді олар еш жерден таппайды» десе, оның ұрпағы – Бөкей сұлтан арада екі ғасырдан астам уақыт өткенде аңырап жүріп, қаңырап қалған атақонысқа деген аңсары ауып, қанында қайсарлығы өсті ме, әлде таққа байланған бақты қуды ма, әйтеуір ежелгі Еділ-Жайық арасына Ойыл-Қиыл, Жем-Сағыз бойындағы ұлтанды елден енші алып, көшіп келді. Бірақ аталған жер әкімшілік-басқару жағынан Ресейге, яғни патшалық Россияға бағынатын. Одан бері де қаншама ию-қию заман өтті. Тіпті кешегі кеңес үкіметі шаңырақ көтеріп, кең байтақ қазақ жерін ұлтарактай бөліп, көбі алпауыт Ресейдің қанжығасына кеткенде Бөкей ханның қазақтарға қоныс ретінде ғана қайтарған Еділ-Жайық арасы Ә.Ермеков, У.Танашев сынды елім деген, еті тірі ағаларымыздың арқасында қандастарымызға енді басыбайлы атамекен ретінде қайта бұйырды. Немесе 1922 жылдан бастап Қазақстан жері деп танылды. Ендеше 120 жыл Ресей иелігінде болған Бөкей Ордасының сол кездегі хал-ахуалы қандай еді. Пат-

шалы Ресейден не алып, неден ұтылды? Бұл сұраққа жауап беру үшін әңгімені барлық істің бастауында тұрған Бөкей сұлтаннан бастайықшы.

Расында да осы орайда күні бүгінге дейін не жақсыда, болмаса жаманда аты жоқ, тек «Бөкей» деген есімімен ғана ел есінде қалған, қазақтың Еділ мен Жайық өзендері арасына қайта оралған кезеңіндегі алғашқы хан – Бөкей Нұралыханұлы туралы бүгінгі тәуелсіздік заманында бір ауыз сөз айтпауымыздың өзі де айып сияқты.

Шындығында Бөкей кім?

БӨКЕЙ ХАН

Ішкі Орда халқы өздерінің мәдени өмірлерінің және ақыл-ой қабілеттерінің дамуы жағынан Бөкей ханға алғыс айтуға міндетті. Бөкей қазақтарды дала төсінен астрахандықтардың жеріне көшіріп әкеліп, қала-қыстақ гүрпын қалыптастырды.

М-С.Бабажанов.

Турасына көшсек, тарихтан танымы бар, өткеніне өзегі өртенер жан болмаса, бүгінгі ұрпақтың көбі бұл есімді біле бермейді. Өйткені жоғарыдағыдай өткенді сүртіп, өлгенді түртіп, құдай десе құтырынып, баймолданың соңына шырақ алып түскен кешегі кеңес өкіметі заманында Бөкей түгіл оның қазақ үшін қанын төгіп, жанын берген атасы Әбілхайырдың өзіне бас шайқап, әре-сәре кейіпте көз аларта қарадық емес пе?

Ішкі Орданың алғашқы ханы – Бөкейдің қай жылы туғандығы жайлы нақты дерек жоқ, бірақ оның Нұралының көп әйелі, әлде үш не болмаса, төртіншісінің ұлы екені анық. Кеңес дәуіріне дейін өмір сүрген бір зерттеуші Бөкейді 1748 не 1749 жылы туған болуы керек деп болжайды. Бұл пікірді кейінгі кезде оралдық өлкентанушы Ж.Ақбаев та қолдап, өз жазбаларында 1847 жыл деп келтіріп жүр. Ел ішінде айтылатын аңыздарда «Нұралыханның саңдаған әйелінен 30 ұл, 40 қызы болыпты» делінсе, 1771 жылы хан ауылында болған орыс тарихшысы И.Г.Георги өз жазбаларында «оның 4 әйелі, 8 күңінен барлығы 75 перзент бар, солардың 40-ы ұл» деп көрсетіледі. Ал Атырау өңірінің біздің заманымыздың XX ғасырының 60, 70-жылдары өмір сүрген мықты шежірешісі Ыбыраш Қорқытов өз қойын дәптерінде жоғарыдағы аңызда айтылатын отыз ұлдың атын тізіп, жазған екен. Олар – Абылай, Ақсерт, Арыстан, Артықәлі, Бөкей, Бекқали (Сапақ), Бегәлі, Ғазалы, Есім, Есенәлі, Елтай, Жаналы, Жалтыр, Жәнібек, Жәреке, Қаратай, Күсен, Нүреке, Орман, Пірәлі, Сығай, Саяқ, Сереке, Сейдалы, Тұрдалы, Ұзақәлі, Шотқара, Шорман, Шөке.

Бірақ өлкетанушы Т.Боранғалидың «Жәңгірхан» («Абзал-ай», 2014) еңбегінде бұлардан басқа Есалы, Нәдірәлі, Мәмбетәлі, Меңдәлі, Өзбекәлі, Дербісәлі, Теңәлі, Бабық, Құлтай, Қожахмет, Жарас, Жүсіп, Қондырау, Көпей, Айтөре, Пазылбек, Құндылық, Балке дегендерді атайды. Есесіне мындағы кейбір есімдер онда жоқ.

Бөкей Нұралы ханның үшінші (жоғарыда айтқандай, кейде төртінші) әйелі – аққолтықтан (халықтық дәстүрде үшінші әйелді осылай атаған. Ө.Ө.) өрбіген үш ұлдың үлкені деп жазады. Бөкей әйгілі Сырым батырдың замандасы, тым әрі кетсе, бірер жас кішілігі, тіпті қарайлас болуы да ықтимал. Жас шағында жігітшілік жолымен екеуі бір сұлуға таласып, бірақ соңыра әлдекімдердей бір-біріне кек сақтамай, керек десе Сырым батыр әкесіне қарсы шыққан кезінде де «Баяғы шүйке бастың қыжылы кетпеген мігіт екен ғой, соны әлі күнге дық санап жүр» деп айтады деп Бөкей Сырыммен арадағы еш дауға араласпапты. Ал Сырым болса Бөкейдің қос өзен-Еділ мен Жайық арасындағы кең жазыққа қоныстануына жаны қалмай араласып, ақыры патшадан рұқсат алуға да ықпал еткенге ұқсайды.

Ежелгі Еділ-Жайық арасы бір кездегі қыпшақ даласы, кейінгі Ноғай Ордасы орналасқан, қазақ мемлекетінің уығын қадап, керегесін тіктеген Жәнібек пен Қасым хан, оның ұлы Ақназардың ақ найзаның ұшы, құрыш білектің күшімен сақтап қалған сары даласы, абыз ата – Асанның желмаямен Жерұйық іздеп, желіп өткен, өзінің бір кездегі жөргегін жуған жусанды мекені, жері болғанымен, біраз уақыт қалмақтар мен Астрахан гу-

берниясына қарасты кундр татарларының мекеніне айналғаны белгілі. Соған сай 1737 жылдан бастап бұл аймаққа қазақтардың мал-жанымен көшіп-қонуына рұқсат етіледі. Әйтсе де 1771 жылдан бастап қаңырап бос жатқан бұл аймаққа қожа Орал (Жайық) мен Астрахан казактары ғана еді.

Солай бола тұрса да 1748-1749 жылдардың қатты қысынан бастап Орынбор губернаторы И.Неплюевтің рұқсатымен тек Нұралы, кейіннен 1755-1758 жылдардан бастап оның күллі тұқымдарының Жайықтың оң, яғни Самар бетіне шығып, қыстауына мүмкіндік туды. Бұл жылдар мал тұяғы тимеген шұрайлы жердің табын-табын жылқы, келе-келе түйенің, қой отарларының қандай қыстан да қысылмай шығуына жағдай жасады. Күндер өте Шыңғырлау мен Жымпиты, Бұлдырты мен Ойыл, Тайсойған мен Бүйрек, Сағыз бен Мұқыр бойын жайлап, мал өрісі тарылып бара жатқан қыр қазақтары аталған өңірге алаңдады. Кейде олар Жайық бойын күзеткен шекаралық әскер басшыларының рұқсатына қарамастан ішкі бетке еніп кетіп те отырды. Осыдан кеп жылдар бойы тусырап жатқан қос өзен аралығын қазақтар иелігіне беру қажеттілігі туды. Оның бұдан басқа да себептері бар еді.

Патша өкіметі Сырым бастаған ұлттық қозғалыстан соң да қайта-қайта бас көтере бастаған Кіші жүз қазақтарының күшін ыдырату, отарлау саясатын бұрынғыдан да пәрменді жүргізу ниетінде болса, Орынбор-Орал казак әскерлері старшындарының «әскери барлауы» деген желеумен елге шығып, қара халықтың малын барымталап, дүние-мүлкін тонауы, сондай-ақ

елдегі сұлтандардың таққа таласынан бір-бірінің адамдарына жәбірі, тағы да ұрлық-зорлық, соққыға жығу жиіледі. Екі оттың ортасында қалған халық қайда кетсек те, әйтеуір осы алпауыттар мен әпербақандардан құтылсақ екен деген ниетте болды.

Осындай тонауға түскен ел, тәлкегі шыққан халық, Қаратай, Жангөре сынды өз ағайындарының билікке таласын көрген Бөкей қайткенде де осы арадан кету, бас сауғалап, басқа жерден мекен іздеуге асықты. Оған қоса ол бұл өңірден өзі сынды қашаннан бері Шыңғыс хан тұқымы аңсаған тақ, көксетген баққа жуық маңда қолы жетпейтінін жақсы білді. Сонда не істемек? Амал жоқ, замандасы Сырымның жатса-тұрса айта беретін Жайық пен Еділ арасындағы Самар даласына (Нарын құмына) бет түзеу керек. Бұл бір қарағанда бұқара халықтың да көптен бергі көкейдегі ойы, көңілдегі түйіні, ата-бабаның ежелгі қонысы еді. Оны осындайда иеленіп қалмаса, қашан қолға тимек?! Бірақ мұндай бақытқа ие болудың бірден-бір жолы, алдымен орыс әкімшілігінің рұқсатын алу керек. Өйткені аталған жерлер жоғарыда айтқанымыздай Орал мен Астрахан казак әскерлерінің бақылауында еді.

Міне, осы сынды түрлі себептер мен қажеттілікке орай Бөкей Нұралыханұлы Астрахан казак полкінің командирі, полковник Поповқа, ал Поповтың Астрахан әскери губернаторы Кноррингке, Кноррингтің хаттары мен ұсыныстары және Бөкейдің Павел Біріншіге жолдаған өтініштерінің негізінде патша 1801 жылдың 11 наурызында мынандай Жарлық берді: «...қырғыз – қайсақ Кіші Ордасындағы хан кеңесіне басшылық жа-

сап отырған Нұралы ханның баласы Бөкей сұлтанды өз қарамағыма шын ықыласыммен қабылдаймын, қай жерге көшіп барамын десе де ерікті...».

Я ушы Павел I

Представительскому в Ханском совете
кыргыз-казахской Малой орды Букал султана
сыма Нурали-ханов принимаю к Себе охотно,
подвизаю крѣпчать там, иде пожелают, и вѣнок
моего благоволения называю Я ему медаль
Золотую с Мохм порфирею, которую носит
на шею на іерной лентѣ, Астраханскою же
казачьему войска командиру Попову пожаловал
Я ему генерал-майора, в награждение за усердное
его и успешное поведение в усмирении кыргыз-
казахских народов; выше же представляю по
поводу сего во силѣ утверждаю.

11 12

Осы жылы Бөкей бастаған 5000 үй Жайықтың оң бетіне көшті. Арада жеті жыл өткенде үйлер саны 7500-ге жетті.

Бөкей алғашқы жылдары Сарайшық төңірегі (Сарытоғай), одан қазіргі Атырау облысындағы Исатай ауданы Жалтыр көлінің маңын қонысқа жайлы, малға тыныш деп тауып, 200 үймен көшіп келеді. Ол кезде аталған көл ұзыны 22, ені 16 шақырымды алып жатқан шалғыны мол, балығы көп, шұрайлы аймақ екен. Бірақ Жайық өзенінің көктемгі тасуынан ғана кемерленіп, қалған кезде жаңбыр суымен молығатын тұйық көлдің болашағы шамалы екендігіне көзі жеткен Бөкей бұл жерде көп аялдамай, артынша Еділдің енді бір саласы – Қиғаш өзенінің түпкі сағасына қарай қоныс аударады.

Жалтыр көлінің батыс жағасында әлі күнге Бөкей қыстауының орны бар. Осы жерде отырғанда оның анасы қайтыс болған. «Бөкей шешесі» деп аталатын үлкен қорым қазіргі Хамит ауылының (бұрынғы Новобогат селосының) арқа батысында орналасқан. Дәл осы арада «Бәйбек қыстауы» деген де жер кездеседі. Ал осы атаудағы село Нұралыханұлының Қиғаш бойындағы соңғы табан тіреген жері – Кішкене арал (орысша «Малый арал» деп атайды) түбінде де бар. Сөйтсе Бәйбек мырза Астрахан басшылығымен арада тілмаштық қызмет атқарған Бөкейдің оң қолы болғанға ұқсайды.

Біз бұл әңгімелерді кезінде жасы 100-ден асқан абыз ата, Исатай ауданы Тұщықұдық ауылының тұрғыны Сидеғали Нұрманұлының, ресейлік Бәйбек селосының ардагер ақсақалы, сол өңірдегі «Родина» ұжымшарының бір кездегі төрағасы Қазбек Дүйсенұлы

Қоқаловтың ауыздарынан естідік. Сидеғали қария «Атам Әлмағанбеттің әкесі Төлепбай Бөкеймен замандас, сырлас, Нарын бетке бірге көшіп, қоныстас болған жан еді. Аталарымның айтуынша Бөкей көруге көз керек, беденді, көркіне ақылы сай, беделді адам екен» деп отыратын.

Ал Бөкей шешесіне қайта оралсақ, атыраулық белгілі журналист марқұм Күзембай Әмір «1947-1948 жылдары мектепте оқып жүргенімде Бөкей қыстауын да, «Бөкей шешесі» қорымын да көрген болатынмын. Алғашқысы күйдірілген қызыл кірпіштен салынған, бірақ сол кезде орны ғана бар, ал соңғысының басынан түн болса от жанып тұратын. Сондықтан қасына көп жақындамаушы едік» деп еске алатын. Жергілікті халық қорым төңірегінде құрылысқа аса қажетті қиыршық тастың мол қоры болғандығы, оны жұртшылықтың кейінгі кезге шейін пайдаланып келгендігін айтады. Сөйтсе де ол туралы халық аузында түрлі аңыздар бар, оны бүгінгі әңгімеге араластыруды жөн санап отырған жоқпыз.

Жоғарыда айтқанымыздай жаңа қоныстанушылар бұдан әрі Павел I-нің рұқсат бергеніндей Қиғаш бойы, теңіз өресі, арқадағы Үлкен және Кіші Өзен төңірегі, басқа да сулы-нулы жерлерге қоныс тепкенді қалап, сұлтан төңірегіне жиналғандар қазіргі Мақаш ауылдық округі аумағы, кейін Астрахан облысындағы Кішкене арал селосы маңына келген. Мүмкін Бөкей атына байланысты да шығар, сол кезде Кішкене арал «Хан сарайы» деп аталыпты. Іргесінде «Хан өзек» деп аталған жіңішке өзен ағып жатқан. Арқа батыстағы биік төбені «Хан төбе» дейді екен. Кішкене аралда сұлтан қыста қыстап, жаз-

да жайлауға, құмға көшеді екен. Негізінде елде Бөкейді көбіне мал қонысына орай көшіп жүретін адам болыпты дейді. Бұл пікірді көп жыл осы арада еңбек етіп, кейін 1973 жылы Атырау қаласында дүние салған фельдшер, Кранштат әскери фельдшерлік мектебінің өткен ғасыр басындағы түлегі Қажығали Мәмеков те жоққа шығармайтын, оны өз жазбаларында кең қамтып, жазып та кеткен.

Жергілікті халықтың айтуынша Бөкей негізінен Кішкене аралдың терістік бетіндегі Тебенұр көлін жикетеген Бабашағыл деген жерде отырған. Ол бір кездегі қалмақтар жайлаған қонысқа қолайлы, малға жайлы мекен екен. «Тебе» қалмақтың түйе, «нұр»- көл деген сөзі.

Ғажапты қараңыз, сол Бабашағылдан сәл ғана аулақ-қозы өріс терістікте Исатайдың әкесі Тайман да отырыпты (Кейінен Тайман Ордадағы жер бөліс ыңғайына қарай қазіргі Манаш мекені тұсына қарай қоныс аударады). Оған себеп екі қария өле-өлгенше көңілдес, дос болған. Тіпті Жалтыр көлінің жағасында отырғанда шешесінің жылын берген Бөкей жиналғандар алдында басына қайғы үйіріліп, іс түскенде жанынан табылған барша ағайын, әсіресе Тайманға елден ерек рахметін жаудырып, онымен достығы ұрпақтан ұрпаққа кететіндігі, балаларына даритынын айтып, сендіріпті. Оған қоса өзінің әлі де батысқа қарай, анау Астраханның қолтық тұсына қоныс аударғысы келіп отырғандығын, бұл ниетке тілеулесі Тайманның да қарсы болмайтындығы, өйткені қалған ғұмырымызда ауылымыз аралас, қойымыз қоралас, жаз жайлауымыз бен қыс қыстауымыз қатар

жатып, бір-біріміздің төбемізді көріп отырайық деп екі абыз ақсақал ағайын-туыс, балаларының көзінше нан ұстасып, нар ауыстырып, ант-су ішіпті.

Сол үрдісті ұмытпаған Исатай кейін Жасқұстағы Хан Ордасына табан тіреп, шабамын деп қамап тұрғанның өзінде бір аптаға мұрсат беріп «Әкелеріміз Алла атынан достыққа ант беріп еді, мына шоқыншы сыбан қалмақ оны да ұмытты ғой» деген екен. Данагөй қариялар Исатайдың сол жолғы Хан Ордасын шаппауының басты себебі – батырдың әкелері антын бұзу, әруақ аттаудан қорыққаны деп дәлелдейді. Сайып келгенде әке, ата сыйлап өскен елміз ғой, қисынды уәж, мүмкін солай да шығар. Есесіне бұл ғұрыптан Жәңгір де құр алақан болмаса керек-ті. Тіпті ол сол бір өлім мен өмір тірескен шақта қос батырды оқ ұшына байлаудан тайсақтап, Орынбордан келген орыс әскеріне басу айтқанды жөн санағанға ұқсайды. Оны полковник Гекенің 1837 жылдың 5 қарашасында губернаторға жолдаған хабарламасындағы: «Хан менен Таймановқа тым қатал талап қойма, бас араздықты ағайындықпен реттерміз деп сұрап отыр. Әрі ханның тыныштығын ойлап, араша түсуі мені жіпсіз байлады» деген жолдарынан да анық аңғаруға болар.

Тағы да Кішкене арал, немесе Бабашағылға қайта оралсақ, аталмыш алқап Бөкей үшін қолайлы болғанға ұқсайды. Баласы Жәңгірді Астраханға беріп, хандықты әкімшілік жағынан басқару әдістерін үйретті. Сөйтіп ол он жыл бойы Астрахан генерал-губернаторы Е.С.Андреевскийдің отбасында өсіп, тәрбиеленді. Бірнеше тіл үйреніп, еуропалық тәлім алды. Ал Бөкейдің

өзі болса, бар-жоғы 13-15 жылда жаңа қоныстанған қос өзен аралығындағы 7072000 десятина кең жазықты барған сайын кеңейтіп, 5 миллионнан астам мал өсірді. Бастапқыдағы 5 мың түтіні бар 77 болысты 25 мың шаңырақты 149 болысқа жеткізді. Отыз жыл бойы иесіз жатқан бұрынғы Самар даласын Ресейдің ғажайып базар базасына айналдырды.

Бір қарағанда бұл тек малдан басқа кәсібі жоқ халықтың әлеуметтік жағдайын көтеру, тұрмысын жақсартудың және жай ғана емес, жаңаша яғни, әлгі айтқан еуропалық үлгіде жақсартудың бірден-бір жолы еді. Сөйтіп алғашқы күннен майлы ішектей араласып, бірінің қалтасын бірі қағып, толтырған көршілердің байланысы өсті. Әсіресе жоғарыда айтқанымыздай бар дәулеті мен ырысы жоңғар даласына үдере көшкен қалмақтармен бірге кеткендей болған ресейлік алпауыттар қуанышында шек жоқ еді. Өйткені олар үшін отыз жыл бойы адам ізі түспеген иен дала енді таза байлық көзіне айналды. Төрт түлігіне қоса жүн, тері, басқа да ырыс қайта оралды. Осы кезде, яғни 1806 жылдың 19 мамырында «Көшпелі халықтарға жер бөліп беру тәртібі ережесіне» сай біз әңгіме жасап отырған «Кіші қайсақ Ордасының» территориялық жер көлемі бұрынғы Кіші және Үлкен, немесе жергілікті халық атайтын Қара, Сары өзендерге қоса Богда тауы, Еділ сыртына дейін өсті. Арқаға ұлық қаққанға мәз болатын қазақ сұлтанына патша 1812 жылы «хан» атағын беріп, өңірге тағатын алтын медалін қоса тапсырды.

Бірақ Бөкейге хан атағы оңайлықпен келген жоқ. Әсіресе Нұралының хандық тақ үшін қандары бастары-

на тепкен «бес қалмағынан»* басқа да ұлдары жетерлік еді. Тіпті «сол атақ шоқыншы Бөкейге тисе басын қағып, грамотасын өртеп жібереміз» деп алақандарына түкіріп, жола тосқандары да болыпты. Осындай доңайбаттан қорыққан Бөкей Орынбордағы хандық құжатын белгілі би Бекпембетке най семіз, қаба жал, қаба құйрық, қара айғырдың құйрық қылдарының арасына тықтырып алдырыпты дегенде аңыз бар. Қалай десек те, көктен күткені жерден бұйырған бұл құрмет әуелгіде «жаңа жер қоныс бола ма, жоқ па?» деген күдікпен бар байлығын Ойыл мен Сағыз арасындағы ата күлдігіне тастап, Нарынға бар-жоғы 5 түйе, 20 қой, 17 жылқымен көшкен Бөкей сұлтанның да, оған қараған көшпенді оралмандардың да мерейін өсіріп, сенімін арттырды. Жылдар бойы тусырап жатқан шұрайлы дала қыр қазақтарының бір малын екеу, екеуін төртеу етті. Сауда өсті, дәулет артты. Жұрт кейіннен бұл жайлы «Хан Бөкейдің тұсында секер шәйнап, бал жұттық» деп жырлады.

Тегінде жергілікті халық Бөкей хан турасында еш уақыт гайбат сөз айтып, терісқабақ танытпайды. Қайта «Ол өз заманында сауатты, заман ағымын жақсы түсінген көреген адам болған. Көршілес орыс елінде етек алған отырықшылық, елді сауаттандыру, жаңа мәдениет, жаңалыққа көп көңіл бөлген. Кейіннен дәстүрге енген көп бөлмелі қарағай үйлер мен шикі тастан соғылған тас қыстаулар сол Бөкей заманында салынып, қолға алынды» деп отырады. Бірақ осы сынды алдымен хандық тақ, гажайып даңқты аңсаумен бірге туған халқының

* Хандық таққа көбірек таласқан Нуралының қалмақ әйелінен туған ұлдары

болашағы көбірек алаңдатқан Бөкейдің хандық ғұмыры ұзаққа бармады. 1815 жылғы 21 мамырда шикі судан жұғатын бөсір ауруына шалдығып, аз күнде қайтыс болды.

Артында бәйбішесінен туған Тәуке мен Әділ, тоқалы Атан ханымнан өрбіген Жәңгір, үшінші әйелі шеркеш қызы, кейін Шығаймен атастырылған Жұмадан туған Меңдігерей және екі қызы Күзеке мен Қазына қалды. Әке өсиеті бойынша хандық мұрагерлік тақ үшінші ұлға бұйырды. Бірақ билік басына Жәңгір өскенше інісі Шығай келді. Ол өзі билік құрған сегіз жыл ішінде аса жемқор, адамдарды бір-біріне айдап салар залымдығымен аты қалды. Керек десеніз, ол хандық жылы орынды мұрагер ұлға бермеудің де бар айла-шарғысын істеп бақты. Әйтсе де билік Жәңгірдің өз өтініші бойынша 1823 жылы 24 маусымда әкесі таққа отырған Оралдағы Хан тоғайында сайлау негізінде жүзеге асты.

Шығай билік құрған тұста қос өзен арасын қоныстанушылардың біразы бұл өңірді жазда ғана жайлап, қыс қыстауын Жайықтың шығыс бетінде өткізу үшін ескі жұрттарына қайта көшіп жүрді. Бұл көптеген көшпендінің көңілін алаң ғып, қайсыбірі жылы орынды суытпай бұрынғы ескі қонысында отырып та қалды. Өйткені Шығайдың парақор ащы тырнағы соны талап етті. Бірақ Орынбор әскери шекаралық басшылықтың 1818 жылғы Жайықтан кері өтуге тыйым салған жарлығы мен билет жүйесінің енгізілуі бөкейліктердің бұдан былай Жем-Сағыз, Тайсойған мен Бүйрек бойына қайта айналып соғуына мүмкіндік бермеді.

Жәңгір таққа отырған күннен бастап билікті нығайту,